

अलङ्कार सिद्धान्तको विमर्श

डा. नारायणप्रसाद पन्थ*

सार:

पूर्वीय काव्यशास्त्रपरम्परामा स्थापित महत्त्वपूर्ण घटकका रूपमा अलङ्कारलाई पनि लिइन्छ। अलङ्कार पूर्वीय काव्यसिद्धान्तको बहुप्रचलित शब्द हो। अलङ्कार आफैमा शोभाकारक वस्तु हो। अलङ्कार पनि काव्यमा नभई नहुने विषय हो। अलङ्कार भनेकै वस्तुलाई सुन्दर बनाउने तत्व हो अर्थात् काव्यको शोभा बढाउने धर्म हो। यसलाई सामान्य अर्थमा काव्यको सजावट, आभूषण अथवा शृङ्गारकै अर्थमा प्रयोग गरिन्छ। पूर्वीय काव्यशास्त्रपरम्परामा विभिन्न अलङ्कारशास्त्रीहरूद्वारा अलङ्कारहरूको सङ्ख्यामा क्रमिकरूपमा विस्तार गरिँदै आएको छ। यसबाट अलङ्कारको ऐतिहासिक परम्परा वैदिक कालदेखि वर्तमानसम्म निरन्तर चलिरहेको र काव्यमा यसको विशेष भूमिका रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ। प्रस्तुत लेखमा अलङ्कार सिद्धान्तको विमर्शको चर्चा गरिएको छ। यस लेखको मुख्य उद्देश्य अलङ्कारको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्नु हो। यसका लागि पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरी सामग्रीलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। विश्लेषणका क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ। यस लेखमा अलङ्कार सिद्धान्तको विषय विषय परिचय, अलङ्कारको परिचय, अलङ्कारको काव्यशास्त्रीय परम्पराअन्तर्गत भरत, भामह, दण्डी, उद्भट, वामन, रुद्रट, कुन्तक, भोज, मम्मट, अग्निपुराण, रुय्यक, जयदेव, विश्वनाथ, अप्पय दीक्षित र जगन्नाथका अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको सङ्क्षिप्तमा निरूपण गरिएको छ। यसको साथै अलङ्कारको वर्गीकरणका सन्दर्भमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको सङ्क्षिप्तमा विश्लेषण गरी अलङ्कारको महत्त्वसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रमुख शब्द कुञ्जिका : अलङ्कार, सिद्धान्त, निरूपण, शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार, विमर्श, काव्यशास्त्र।

१. विषयपरिचय

पूर्वीय काव्यशास्त्रपरम्परामा स्थापित महत्त्वपूर्ण घटकका रूपमा अलङ्कारलाई पनि लिइन्छ। यो साहित्यिक भावका अतिरिक्त शक्ति र सौन्दर्य थप गर्ने स्वतन्त्र अस्तित्व भएको साहित्यिक तत्व पनि हो। यसलाई साहित्यको बाहिरी तत्व मात्र नभई रसगत संश्लिष्टता भएको घटकका रूपमा पनि लिइन्छ। यसको साहित्यमा आफ्नै विशिष्ट महत्त्व छ।

अलङ्कार साहित्यको रमणीय भाव उत्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने सौन्दर्यपूर्ण तत्व हो। साहित्यलाई विशिष्ट अभिव्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा यसको ठूलो भूमिका रहन्छ। यसलाई काव्यको बाह्य तत्व भन्न रचाउने ध्वनिवादीहरूले पनि यसको महत्त्वलाई स्वीकार गरेका छन् र ध्वनिभिन्नै अलङ्कार रहेको सन्दर्भ पनि उठाएका छन्। मानिस राम्राराम्रा गहना, लुगा आदिले आकर्षक र राम्रो देखिएजस्तै साहित्य पनि अलङ्कारका कारण चमत्कारपूर्ण बनेको हुन्छ। भावलाई प्रभावपूर्ण ढङ्गले सम्प्रेषण गर्नका लागि यसको उपयोगिता रहने गर्दछ।

२. अलङ्कारको परिचय

अलङ्कार पूर्वीय काव्यसिद्धान्तको बहुप्रचलित शब्द हो। यो तत्सममूलको अर्थात् संस्कृत स्रोतबाट आएको शब्द हो। यसलाई पृथक् सिद्धान्त वा वादका रूपमा पनि गाँसेर व्याख्या गरिन्छ। हुन त अलङ्कार शब्दको अर्थ स्वयंमा गहना वा साजसज्जासँग गाँसिएको पाइन्छ, तापनि यस शब्दले काव्यमा शैलीशिल्पसम्बन्धी विशिष्ट पक्षलाई बुझाउँछ। अलङ्कार शब्दलाई भावव्युत्पत्ति र करणव्युत्पत्ति गरी दुई किसिमबाट व्युत्पादन गरिन्छ। भावव्युत्पत्ति गर्दा यसको अर्थ सौन्दर्य अथवा शोभाको भाव भन्ने हुन्छ भने करण व्युत्पत्ति गर्दा काव्यसौन्दर्यलाई अभिवृद्धि गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने तत्व भन्ने हुन्छ। दुवै व्युत्पत्तिगत अर्थहरू यसप्रकार छन् :

- क) अलङ्कृति: अलङ्कार: अर्थात् जो आफैमा शोभा वा सौन्दर्य हो त्यही नै अलङ्कार हो। आचार्य वामनले यही सौन्दर्य वा शोभाकै अर्थमा अलङ्कारको व्याख्या गरेका छन्।
- ख) अलङ्क्रियते अनेन इति अलङ्कार: अर्थात् जसले शोभा

*उप-प्राध्यापक, विभागीय प्रमुख, स्नातकोत्तर, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

बढाउँछ त्यस्तो गहना नै अलङ्कार हो । वर्तमान सन्दर्भमा अलङ्कारको अभिप्राय यही सौन्दर्यको कारक, गहना वा वस्त्रभूषा आदिसँग मात्र गाँसेर हेरिन्छ । त्यसैले काव्यको सौन्दर्यलाई अभिवृद्धि गर्ने शब्दार्थपरक उपमा, अनुप्रास, यमक आदि नै अलङ्कार हुन् ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा अलङ्कार शब्दको अर्थका रूपमा (१) गहना, आभूषण, शृङ्गारका सामग्री, (२) शृङ्गार, सजावट, (३) अर्थगत वा शाब्दिक चमत्कारद्वारा साहित्यलाई सिँगार्ने तत्त्व भएको, साहित्यशास्त्रको एक अङ्ग, काव्यको चमत्कारपूर्ण वर्णनशैली भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै संस्कृत शब्दार्थ-कौस्तुभमा अलङ्कार शब्दको अर्थका रूपमा सजावट, शृङ्गार/आभूषण, गहना/साहित्यशास्त्रको एक अङ्ग र काव्यको गुणदोष बताउनेवाला शास्त्र आदि अर्थ उल्लेख भएको पाइन्छ (चतुर्वेदी, २०२६, पृ.१३५) । व्युत्पत्ति र कोशहरूबाट अलङ्कारको परिचय प्राप्त हुन्छ तापनि पूर्वीय काव्यशास्त्रपरम्पराका विभिन्न विद्वान्हरूले पनि अलङ्कारसम्बन्धी निम्नबमोजिमका अवधारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् :

जगन्नाथले अलङ्कारको सम्बन्ध सौन्दर्यसँग छ; सौन्दर्यको सम्बन्ध काव्यकलासँग छ र काव्यकलाका पारखीहरू सौन्दर्यप्रति आकर्षित हुन्छन् भनेका छन् (जगन्नाथ, सन् १८८८, पृ.४२६) । रुय्यकले गुण र अलङ्कार काव्यका चारुत्वका कारण हुन्; भनेका छन् (रुय्यक, सन् १८९३, पृ.११-१२) । प्रथम अलङ्कारवादी आचार्य भामहले अलङ्कार काव्यको अनिवार्य घटक हो भन्दै विनाआभूषण नारीको सौन्दर्य प्रस्फुटन हुन नसकेभैँ अलङ्कारविनाको काव्यमा सौन्दर्य नरहने कुरा बताएका छन् (भामह, २०३८, पृ.२) । त्यस्तै आचार्य दण्डीले चाहिँ काव्यको शोभादायक धर्मका रूपमा अलङ्कारलाई चिनाएका छन् (दण्डी, सन् १९८५, पृ.५२) । मम्मटले काव्यमा रहने रसादि धर्मलाई शब्द र अर्थका माध्यमबाट उपकार गर्ने अनुप्रास तथा उपमा आदिलाई अलङ्कारको संज्ञा दिएका छन् । उनले हार आदि आभूषणले शरीरलाई सुशोभित पारेभैँ अलङ्कारहरूले अङ्गका माध्यमबाट कदाचित् काव्यगत रसधर्मको उपकार नै गर्दछन् भनेका छन् (मम्मट, सन् १९८९, पृ.४०९) । तर, उनका विचारमा अलङ्कार काव्यको ऐच्छिक तत्त्व हो (मम्मट, सन् १९८९, पृ.४००) । त्यस्तै औचित्यवादका संस्थापक क्षेमेन्द्रले सुन्दरीका कम्मरमा लगाइने मेखला घाँटीमा र घाँटीको हार कम्मरमा लगाउँदा अनौचित्यका कारण सौन्दर्यविपरीत अवस्थाको सिर्जना भएभैँ उचित विन्यासका

आधारमा मात्र अलङ्कारहरूले समुचित स्थान पाउने कुरा बताएका छन् (क्षेमेन्द्र, सन् १९३३, पृ.२) । त्यस्तै अर्का विद्वान् आचार्य भोजले रस र गुणको चर्चा गर्ने क्रममा दुवैलाई अलङ्कार तत्त्व घोषित गर्दै अलङ्कारलाई व्यापक अर्थमा प्रयोग गरेका छन् । उनले काव्यमा गुणको आवश्यकतालाई विशेष जोड दिएका छन् (भोज, सन् १९३४, पृ.४९) । उनका विचारमा चन्द्रमालाई ज्योत्स्नाले र सुन्दरीलाई लावण्यले सुशोभित पारेभैँ काव्यलाई पनि अनुप्रास आदि अलङ्कारहरूले सुशोभित पार्दछन् भन्ने पाइन्छ (भोज, सन् १९३४, पृ.२३५) । अग्निपुराणमा पनि अर्थालङ्कारविना वाणी वा काव्यकृति नै विधवासमान हुन्छ भनिएको छ (उपाध्याय, सन् १९६६, पृ.५००) । जयदेवले जसले विनाअलङ्कारका शब्दार्थलाई काव्यका रूपमा स्वीकार गर्दछ उसले उष्णतारहित अग्निलाई स्वीकार गरेजस्तै व्यर्थ सिद्ध हुन्छ भनेका छन् (जयदेव, सन् १९९५, पृ.४) । विश्वनाथले कामिनीका शरीरमा आभूषणले सौन्दर्यको प्रसारण गरेभैँ अलङ्कारहरूले पनि रसात्मक काव्यमा शब्दार्थको सौन्दर्यलाई सुशोभित गर्दछ भनेका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७०, पृ.६६५) । उनका विचारमा काव्यको शरीर शब्दार्थ हो; आत्मा रस हो; माधुर्य आदि गुण मानवशरीरका शूरता-वीरता आदि गुणजस्तै रसका धर्म हुन्; दोषहरू कानोपनजस्ता विकलाङ्गका कारक हुन्; रीतिहरू शरीरका अङ्गहरूको विन्याससमान हुन् । अलङ्कारचाहिँ काव्यपुरुषको शरीररूपी शब्द र अर्थलाई सुशोभित पार्ने शरीरका आभूषणसरह शोभाकारक तत्त्व हुन् (विश्वनाथ, सन् १९७०, पृ.११) ।

यसप्रकार अलङ्कार आफैँमा शोभाकारक वस्तु हो । अर्थात्, स्त्रीको स्वाभाविक सुन्दरता बढाउने वस्तु, चुरा, कुण्डल (इयोरिड), पोते, सिन्दूर, टीका, छाप, नत्थी, फूली, ढुङ्गी आदि जस्तै अलङ्कार पनि काव्यमा नभई नहुने विषय हो । यसले एकातिर साहित्यमा उक्तिवैचित्र्य, चमत्कार तथा विलक्षणता उत्पन्न गर्छ भने अर्कातिर सौन्दर्य उत्पन्न गर्दछ । अतः अलङ्कार भनेकै वस्तुलाई सुन्दर बनाउने तत्त्व हो अर्थात् काव्यको शोभा बढाउने धर्म हो । यसलाई सामान्य अर्थमा काव्यको सजावट, आभूषण अथवा शृङ्गारकै अर्थमा प्रयोग गरिन्छ ।

३. अलङ्कारको काव्यशास्त्रीय परम्परा

अलङ्कारको ऐतिहासिक परम्परालाई उल्लेख गर्नुपर्दा काव्य-साहित्यको परम्परागत अवस्था पनि गाँसिएर आउँछ । जहाँजहाँ काव्यशास्त्रहरूभित्र सौन्दर्यको सन्निवेश पाइन्छ त्यहाँ त्यहाँ अलङ्कारको सहअस्तित्व पनि रहेकै हुन्छ । जहिलेदेखि

काव्य-वाङ्मयको प्रारम्भ भयो तहिलेदेखि नै अलङ्कार प्रयोगको पनि प्रारम्भ भयो । वेदहरूमा पनि सर्वप्राचीन ऋग्वेदको विभाजनपछि यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेदको अस्तित्व देखा परेसँगै अलङ्कारको ऐतिहासिक रूपबाटै प्रयोगपरम्परा थालनी भएको मानिन्छ । वैदिक साहित्यकै भेदका रूपमा प्रसिद्ध उपनिषद्, आरण्यक, ब्राह्मण र सूत्रग्रन्थहरूमा पनि पर्याप्त मात्रामा अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै वेदलगायत वेदाङ्गमा पनि अलङ्कारको प्रयोग भएको हुनाले वैदिक साहित्य र लौकिक साहित्य दुवै क्षेत्रमा व्यापक रूपमा अलङ्कारहरूको प्रयोग हुँदै आएको इतिहास छ । वैदिक कालदेखि सूत्र साहित्य हुँदै लौकिक कालसम्मको संस्कृत साहित्यपरम्पराको लामो अवधिमा अलङ्कारका प्रयोगहरू पर्याप्त मात्रामा हुने गरेको पाइन्छ । तिनीहरूको व्यवस्थित निरूपणसम्बन्धी क्रमिकताको थालनी भने यास्क र पाणिनि हुँदै नाट्यशास्त्रका रचयिता आचार्य भरतदेखि नै भएको मानिन्छ ।

भरतको नाट्यशास्त्र आउनुपूर्व नै यास्कले निरुक्तमा उपमाका स्वरूपहरूको शास्त्रीय विवेचना गर्ने प्रयास गरेका थिए । उनले उपमाका अर्थमा प्रयुक्त हुने बाह्र ओटा शब्दको निर्देश गर्नुका साथै उपमाका कर्मोपमा, भूतोपमा, रूपोपमा र सिद्धोपमालगायत अर्थोपमा या लुप्तोपमा आदिको चर्चा पनि गरेका छन् । उपमाका भेदबाहेक उनले निरुक्तमा निर्दर्शना र आशी अलङ्कारबारे पनि भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणले विवेचना गरेका छन् । यास्कको निरुक्तमा भैँ पाणिनिको अष्टाध्यायीमा पनि उपमाका चार ओटै अङ्गको निरूपण र श्रौती एवम् आर्थी भेदको चर्चा भएको पाइन्छ । उपमान शब्दको व्याख्याचाहिँ पतञ्जलिद्वारा महाभाष्यमा गरिएको थियो । यसरी भरतपूर्व अलङ्कारको निरूपण जेजस्तो रूपमा भए तापनि तिनमा भाषाशास्त्रीय विवेचनाको मात्रा बढी र काव्यशास्त्रीय विवेचनाको मात्रा न्यून रहेको पाइन्छ । भरत र त्यसपछिको परम्परागत अवस्था यसप्रकार रहेको छ :

३.१ भरत

आचार्य भरतले नाट्यशास्त्रमा उपमा, दीपक, रूपक र यमक गरी चार ओटा अलङ्कारहरूको निरूपण गर्नुका साथै उपमाका प्रशंसा, निन्दा, कल्पिता, सदृशी र किञ्चित् सदृशी गरी पाँच भेदको समेत चर्चा गरेका छन् । उनले यमकको उत्पत्तिचाहिँ नाद-सौन्दर्यबाट भएको कुरा बताएका छन् (भरत, सन् १९८३, पृ. २६२) । त्यसैगरी रूपक र दीपकका भेदहरूका बारेमा खासै चर्चा नगरे पनि यमकको भने विस्तारपूर्वक वर्णन गरेका

छन् । उनले यमकका भेदहरूमा पदान्त यमक, काञ्ची यमक, समुद्ग यमक, विक्रान्त यमक, चक्रवाल यमक, सन्द्रष्ट यमक, पदादि यमक, आभ्रेदित यमक र चतुर्व्यवसित यमकको चर्चा गरेका छन् (सहाय, सन् १९७६, पृ. ५०८) । नाट्यशास्त्रको उदयभन्दा पूर्व अलङ्कारको चर्चा त हुन्थ्यो तर काव्यको तत्त्वविशेषका रूपमा यसको व्याख्या भने भएको थिएन । अलङ्कारलाई काव्याङ्ग मानेर काव्यशास्त्रीय दृष्टिले यसको विवेचनाको क्रम भरतमुनिदेखि प्रारम्भ भएको देखिन्छ (उपाध्याय, २०६७, पृ. ९३) ।

यसरी भरत त्यस्ता आचार्यका रूपमा देखा पर्दछन् जसले चार ओटा अलङ्कारहरूको अवधारणालाई स्पष्ट पारेका छन् । उनीपूर्व काव्यशास्त्रीय कोणबाट अलङ्कारहरूको निरूपण भएको तथ्य फेला नपर्नुजेलसम्मका लागि यिनको नाट्यशास्त्रभित्र उपलब्ध अलङ्कारसम्बन्धी चर्चालाई नै पहिलो प्रामाणिक उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

३.२ भामह

भरतमुनिपछि भामहले आफूपूर्व प्रचलित अलङ्कारहरूमध्ये बक्रोक्तिका अभावमा हेतु, सूक्ष्म र लेश आदिलाई छोडेर बाँकी अठतीस ओटा अलङ्कारहरूको वर्णन गरेका छन् । आचार्य भरतले जुन चार ओटा अलङ्कारको चर्चा गरेका थिए तिनमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारबारे कुनै स्पष्ट प्रसङ्ग उठाइएको थिएन तर भामहले भने दुवै किसिमका अलङ्कारहरूबारे चर्चा गरेका छन् । यिनका पालासम्म काव्यमा दुई किसिमका अलङ्कारहरूका बारेमा विवाद उत्पन्न हुने गरेको तर आफूले चाहिँ दुवै अलङ्कारहरूलाई मान्यता दिएको सङ्केत गरेका छन् (भामह, २०३८, पृ. २) । भरतपछि भामह नै त्यस्ता व्यक्ति भए, जसले काव्यमा अलङ्कारको सर्वोपरि महत्ता स्वीकार गरी त्यसको विशिष्ट स्वरूपको विशद परिचय दिँदै अलङ्कारवाद वा अलङ्कार सम्प्रदायको स्थापना गरे ।

३.३ दण्डी

दण्डीले काव्यादर्शको तेस्रो परिच्छेदमा यमक, चित्र, प्रहेलिका र अनुप्रास गरी चार ओटा शब्दालङ्कारको सविस्तार वर्णन गरेका छन् । उनले पनि अलङ्कारको वर्णनका क्रममा शब्दालङ्कारका अपेक्षा अर्थालङ्कारको विवेचना विस्तृत रूपमा गरेका छन् । भेद-उपभेद वर्णनका दृष्टिले दण्डीको विवेचना अझ गहन देखा पर्दछ । यिनले यमक र उपमाका भेदको चर्चा गरेका छन् । उनले हेतु, सूक्ष्म र लेश अलङ्कारहरूलाई पुनः अलङ्कारकै कोटिमा राखेका छन् (दण्डी, सन् १९८५, पृ. १६४) भने आवृत्तिदीपक, चित्र एवम् प्रहेलिका नामक नयाँ अलङ्कारहरूको

समेत चर्चा गरेका छन् । उनका स्वीकृत अलङ्कारहरू जम्मा उनन्चालीस ओटा रहेका छन् ।

३.४ उद्भट

भामहको काव्यालङ्कार ग्रन्थका भामह-विवरण नामक टीकाकार तथा काव्यालङ्कारसार- सङ्ग्रहका लेखक आचार्य उद्भट दण्डीपछि अलङ्कारशास्त्र-जगत्मा देखा परेका प्रतिभा हुन् । उनको अलङ्कार-विवेचनामा खासै नवीनता पाइँदैन तापनि उनले काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहका छ अध्यायहरूमा एकचालीस ओटा अलङ्कारहरूको निरूपण गरेका छन् । कालिदासको कुमारसम्भवम् काव्यबाट उदाहरण लिँदै अलङ्कारको विवेचना गर्ने उद्भटद्वारा कतिपय नयाँ अलङ्कारहरूको अस्तित्वलाई समेत स्वीकार गरिएको देखिन्छ । उद्भट र रुद्रट भामहका अनुयायी हुन् र दुवैले अलङ्कारलाई सौन्दर्यको पर्याय मानेका छन् (उपाध्याय, २०६७, पृ.९६) । उनले दण्डीद्वारा विवेचित यमक अलङ्कारको विस्तार र उनले स्वीकार गरेका हेतु, सूक्ष्म र लेश अलङ्कारलाई स्वीकार गरेका छैनन् । उनीद्वारा प्रतिपादित साढे चार दर्जनजति अलङ्कारहरूमध्ये उनका तर्फबाट पुनरुक्तवदाभास, छेकानुप्रास, लाटानुप्रास, प्रतिवस्तूपमा, संकर, काव्यहेतु र दृष्टान्तजस्ता अलङ्कारहरू मात्र उद्भावित भएका मानिन्छन् ।

३.५ वामन

आचार्य वामनको काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति ग्रन्थमा बत्तीस ओटा अलङ्कारको चर्चा पाइन्छ । यस कृतिमा दुई ओटा शब्दालङ्कार र बाँकी अर्थालङ्कारहरूको परिचर्चा पाइन्छ । उनले वक्रोक्ति र व्याजोक्ति अलङ्कारबारे चर्चा गरेका छन् । वक्रोक्ति शब्दको व्यापक प्रयोग भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा अलङ्कारविशेषका रूपमा उनीद्वारा गरिएको प्रयोग उल्लेखनीय हुन आउँछ । यमकका भेदको कल्पना गरिएभै अनुप्रासका पनि भेदको कल्पना उनीबाट भएको छ । अर्थालङ्कारभित्र पनि सम्पूर्ण सादृश्यमूलक अलङ्कारहरूलाई उपमा-प्रपञ्चको संज्ञा दिँदै उपमाकै विस्तारका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (वामन, सन् १९८९, पृ.१५६) । उनले नयाँ दुई ओटा अलङ्कारको मात्र उद्भावना गरेका छन् । बाँकी सबै पूर्ववर्ती आचार्यद्वारा प्रतिपादित अलङ्कारहरूलाई नै आंशिक रूपमा स्वीकार गरेका छन् ।

३.६ रुद्रट

रुद्रटले काव्यालङ्कारमा शब्दगत र अर्थगत अलङ्कारहरूको विवेचना गरेका छन् । उनले बैसट्टी ओटा अलङ्कारहरूको विवेचना गरेका छन् । यो विवेचना रुद्रटसम्मका अलङ्कारशास्त्रीहरूको

विवेचनाका क्रममा सर्वाधिक रहेको फेला पर्दछ । उनले आफ्नो समयसम्ममा स्थापित भइसकेका अलङ्कारहरूलाई लिनाका साथै केही नवीनतम अलङ्कारहरूको पनि मान्यतालाई अधि सारेका छन् । उनले समुच्चय, भाव, पर्याय, विषम, अनुमान, परिकर, परिसङ्ख्या, कारणमाला, अन्योन्य, उत्तर, सार, अवसर, मीलित, एकावली, मत, प्रतीप, उभयन्यास, भ्रान्तिमान्, प्रत्यनीक, पूर्व, साम्य, स्मरण, विशेष, तद्गुण, अधिक, असङ्गति, पिहित, व्याघात, अहेतु र अर्थश्लेष गरी जम्मा तीस ओटा नवीनतम अलङ्कारहरूको स्थापना गरेका छन् । पूर्ववर्ती आचार्यहरूले उठाउँदै आएका रसवत् अलङ्कारको प्रसङ्गलाई उनले अस्वीकार गरी रसवत् अलङ्कारको अलङ्कार्यलाई नै खण्डन गरेका छन् र काव्यमा रसको सत्ता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् (रुद्रट, सन् १९६६, पृ.३७२) । यसरी उनले काव्यमा रसको सत्तालाई जोड दिएका छन् ।

३.७ कुन्तक

कुन्तकले वक्रोक्तिजीवितममा अलङ्कारहरूको चर्चा गरेका छन् । उनीद्वारा सङ्ख्यात्मक दृष्टिले बीस मात्र अलङ्कारहरूको विवेचना भएको छ । यस अवधिसम्म विकसित भइसकेका लगभग छ दर्जनभन्दा बढी अलङ्कारहरूमध्ये उनले कतिपयलाई अलङ्कारभित्र अन्तर्भाव गरेका छन् । कतिपयलाई शोभाका अभावले अस्वीकृत गर्नुका साथै कतिपयलाई खण्डनसमेत गरेका छन् । अलङ्कार-निरूपणका क्रममा कुन्तकले रसवत्लाई भने सबै अलङ्कारको प्राण (कुन्तक, सन् १९५५, पृ.३८३) स्वीकार गरेका हुनाले त्यसको परिगणना गरिएको छैन । यसरी उनले रसवत्लाई सबै अलङ्कारको प्राण मानेका छन् ।

३.८ भोज

भोजले परम्परित अलङ्कारशास्त्रीहरूका मान्यताभन्दा केही भिन्न रहेर सरस्वतीकण्ठाभरण नामक ग्रन्थमा जम्मा बहत्तर ओटा अलङ्कारहरूको विवेचना गरेका छन् । अलङ्कारलाई बाह्य, आभ्यन्तर र उभयका क्रमले शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र मिश्रालङ्कारको चर्चा पनि उनीबाट भएको छ । उनले गुण तथा रसलाई समेत काव्य-शोभाकारक मानेकाले अलङ्कारको क्षेत्रलाई व्यापकता प्रदान गरेका छन् (भोज, सन् १९३४, पृ.४९) । उनका वितर्क, प्रत्यक्ष, आप्तवचन, उपमान, अभाव र समाधिजस्ता अलङ्कारहरू नवीनतम मानिन्छन् । शब्दालङ्कारान्तर्गत वर्णित जाति, गति, रीति, वृत्ति, भणिति, अध्येय, श्रव्य, प्रेक्ष्य र अभिनवजस्ता अलङ्कारहरूमा कुनै किसिमको पनि चारुत्वको अवस्थिति पाइँदैन । उनले प्रतिपादन

गरेका शब्दालङ्कारहरूको चौबीस प्रकारको उल्लेखमा पूर्ववर्ती आचार्यद्वारा स्वीकृत गुणहरू पनि समावेश भएका छन् । यसरी उनले गुण र रसलाई समेत काव्य-शोभाकारक मानेका छन् र अलङ्कारको क्षेत्रलाई विस्तार गरेका छन् ।

३.९ मम्मट

मम्मटले काव्यप्रकाशमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको चर्चा गरेका छन् । उनले निरूपण गरेका अलङ्कारहरू जम्मा अठसट्ठी रहेका छन् । उनले पूर्ववर्ती आचार्य भरत, भामह, आनन्दवर्द्धन, उद्भट, वामन तथा रुद्रट आदिका अलङ्कारधारणालाई यथोचित मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरेका छन् ।

मम्मटले अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्यको परिपोषक धर्मका रूपमा स्वीकार गरेका छन् (मम्मट, सन् १९८९, पृ. ४०९) । आफ्ना तर्फबाट पनि केही नयाँ अलङ्कारहरू थप्ने प्रयास गरेका छन् । उनले थपेका अलङ्कारहरूमध्ये वृत्त्यनुप्रास, विनोक्ति, सम, सामान्य र अतद्गुण पर्दछन् ।

३.१० अग्निपुराण

अग्निपुराणमा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कारको चर्चा गरिए पनि अर्थालङ्कारको अभावमा काव्यमा मनोहर सौन्दर्य आउन नसक्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अग्निपुराणको अलङ्कार-निरूपणमा काव्यादर्शको प्रत्यक्ष छाया पाइन्छ । त्यसका अनेक लक्षण जस्ताको तस्तै राखेको देखिन्छ (हीरा, सन् २००३, पृ. ५२४) । यहाँ शब्दालङ्कारका नौ भेद र अर्थालङ्कारमध्येका आठओटा अलङ्कारहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यिनमा कतिपय पूर्ववर्ती आचार्यहरूद्वारा प्रतिपादित अलङ्कारअन्तर्गत पर्दछन् भने कतिपयको अलङ्कारत्व नै सिद्ध नहुने भएकाले अलङ्कारका कोटिमा राखिएको पाइँदैन । यस ग्रन्थमा सत्रओटा अलङ्कारहरूको चर्चा पाइन्छ ।

३.११ रुय्यक

आचार्य रुय्यकले अलङ्कारसर्वस्वमा यमक आदि शब्दालङ्कार, उपमा आदि अर्थालङ्कार र लाटानुप्रास आदि उभयालङ्कार गरी जम्मा बयासीओटा अलङ्कारहरूको विवेचना गरेका छन् । कतिपय नवीन अलङ्कारहरूलाई समेत व्यवस्थित स्वरूप प्रदान गरी उनले अलङ्कारको स्तरीय तथा वैज्ञानिक वर्गीकरण गर्ने प्रयाससमेत गरेका छन् । मम्मटको काव्यप्रकाश नामक ग्रन्थबाट समेत उनले अलङ्कारहरूको उदाहरणलाई प्रशस्त मात्रामा स्वीकार गरेका छन् । उनले उपमा अलङ्कारलाई सम्पूर्ण अलङ्कारको बीज मानेका छन् (रुय्यक, सन् १८९३, पृ. २६) भने आफ्ना तर्फबाट पनि परिणाम,

उल्लेख, विचित्र, मालादीपक, भावोदय, भावसन्धि, भावशबलता, अर्थापत्ति र विकल्पजस्ता अलङ्कारको स्थापना गरेका छन् ।

३.१२ जयदेव

जयदेवले चन्द्रालोकमा एउटै श्लोकमा लक्षण तथा उदाहरणसहित एक सय आठ ओटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन् । तीमध्ये उनले सत्र ओटा नयाँ अलङ्कारहरूको चर्चा गरेका छन्, जसमा उन्मीलित, प्रौढोक्ति, सम्भावना, प्रहर्षण, विषादन, आवृत्तिदीपक, विकस्वर, असम्भव, उल्लास, पूर्वरूप, अनुगुण, अवज्ञा, पिहित, भविकच्छवि, अत्युक्ति र परिकराङ्कुर रहेका छन् । जसलेबिना अलङ्कारका शब्दार्थलाई काव्यका रूपमा स्वीकार गर्दछ, उसले उष्णतारहित अग्निलाई स्वीकार गरेजस्तै व्यर्थसिद्ध हुन्छ (१९९५, पृ. ४१) भनेका छन् । अलङ्कारविकासमा उनको स्थान उल्लेखनीय रहेको छ ।

३.१३ विश्वनाथ

विश्वनाथले साहित्यदर्पणमा अलङ्कारको निरूपण गरेका छन् । उनले पूर्ववर्ती रसध्वनिवादी आचार्यहरूले भैं अलङ्कारलाई काव्यको बाह्य तत्त्वको रूपमा स्थापित गरेका छन् । कामिनीका शरीरमा आभूषणले सौन्दर्यको प्रसारण गरेभैं अलङ्कारहरूले पनि रसात्मक काव्यमा शब्दार्थको सौन्दर्यलाई सुशोभित गर्दछन् (विश्वनाथ, सन् १९७०, पृ. ६६५) । उनले आफ्ना तर्फबाट धेरै नयाँ अलङ्कारहरूको निरूपणमा विशेष चासो देखाएका छैनन् तापनि श्रुत्यनुप्रास, अन्त्यानुप्रास, भाषासम, निश्चय र अनुकूलजस्ता केही नयाँ अलङ्कारहरूको चर्चा गरेर अलङ्कार-उद्भावनाको क्रमलाई निरन्तरता दिएको स्पष्ट हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७०, पृ. ६६५) ।

३.१४ अप्पय दीक्षित

सर्वाधिक अलङ्कारहरूको विवेचना गर्ने आचार्य अप्पय दीक्षितले कुवलयानन्दमा जयदेवको चन्द्रालोकमा भैं अलङ्कारको लक्षण र उदाहरणको क्रमलाई सरल तथा स्पष्ट उदाहरणरहित अलङ्कार-निरूपण गरेका छन् । उनले चन्द्रालोकबाट सहयोग लिएको कुरालाई समेत स्वीकार गरेका छन् (अप्पय, सन् १९९६, पृ. २) । उनले कतिपय नवीन अलङ्कारहरूको उद्भावनासमेत आफ्नातर्फबाट गरेका छन् । भेदोपभेदसहित एक सय तेइस ओटा अलङ्कारहरूको विवेचना गरेका छन् ।

३.१५ जगन्नाथ

जगन्नाथले रसगङ्गाधरमा अप्पय दीक्षितद्वारा चित्रमीमांसामा निरूपित अलङ्कारहरूको खण्डन गर्दै पूर्ववर्ती आचार्यहरूद्वारा

प्रतिपादित अलङ्कारहरूको मान्यतालाई समेत परीक्षण गरी स्वतन्त्र रूपमा तिनीहरूको स्वरूप निर्धारण गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसमा जम्मा सत्तरी ओटा अलङ्कारको परिचर्चा पाइन्छ । तिनमा त्रिरस्कार नामक एक अलङ्कारबाहेक अन्य सबै परम्परित नै रहेका छन् । उनले काव्यगत अलङ्कारको स्वरूपको चर्चा गरेका छन्, जसमा अलङ्कारलाई काव्यको शोभावर्द्धक आभूषणकै कोटिका रूपमा हेरेका छन् (जगन्नाथ, सन् १८८८, पृ. ४२) ।

काव्यशास्त्रीय परम्परामा विभिन्न कालक्रममा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा अलङ्कारको निरूपण हुँदै आएको छ । त्यसक्रममा उपर्युक्त विवेचित आचार्यहरूबाहेक पनि अन्य प्रशस्त अलङ्कारशास्त्रीहरू पनि रहेका छन् । वाग्भट द्वितीय, विद्यानाथ, विद्याधर, विश्वेश्वर पण्डित, भवदेव सुरी तथा अच्युत रायजस्ता अलङ्कारशास्त्रीहरूका अलङ्कार-निरूपण उल्लेखनीय रहेका छन् । आचार्य भरतदेखि जगन्नाथसम्मको लगभग दुई सहस्राब्दी लामो पूर्वीय अलङ्कारशास्त्र-परम्परामा अनेक सम्भावनाहरू हुँदाहुँदै पनि प्रमुख उपलब्ध स्रोतहरूलाई आधार बनाई अलङ्कार-विकासको प्रमुख क्रमलाई मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको हो ।

अलङ्कार-निरूपणसम्बन्धी अवस्थालाई हेर्दा केशवदासले छ ओटा, भूषणले एउटा, देवदत्तले चार ओटा, भिखारीदासले तीन ओटा, मुरारिदत्तले तीन ओटा, भगवान् दीनले एउटा, रमाशंकर शुक्लले तीन ओटा, विहारीलाल भट्टले दुई ओटा र कन्हैयालालले एउटा गरी जम्मा चौबीस ओटा नवीनतम अलङ्कारहरूको स्थापना गरेका हुनाले समग्रमा दुई सय एक ओटा अलङ्कारको क्रम देखा पर्दछ । नेपाली साहित्यजगत्मा पनि अलङ्कारसम्बन्धी विषयमा चर्चा गर्ने परम्परा रहँदै आएको पाइन्छ । तिनमा सोमनाथ सिग्दाल, कुलचन्द्र गौतम, गोविन्दप्रसाद भट्टराई, केशवप्रसाद उपाध्याय, हेमाङ्गराज अधिकारी, हिमांशु थापा र भरतराज पन्त, लेखप्रसाद निरौला आदिको चर्चा उल्लेखनीय देखिन्छ ।

नारायणप्रसाद खनालले अलङ्कार-सङ्ख्याको क्रम दुई सय एकचालीससम्म पुगेको भन्ने कुरासमेत उल्लेख गरेको पाइन्छ (खनाल, २०५९, पृ. २३५) तर ओमप्रकाशले चाहिँ समग्रमा एक सय एकहत्तर ओटा अलङ्कारहरू मात्र रहेको चर्चा गरेका छन् (ओमप्रकाश, सन् १९७३, पृ. ३७६) ।

यसरी पूर्वीय काव्यशास्त्रपरम्परामा विभिन्न अलङ्कारशास्त्रीहरूद्वारा अलङ्कारहरूको सङ्ख्यामा क्रमिक रूपमा विस्तार गरिँदै आएको छ । यसबाट अलङ्कारको ऐतिहासिक परम्परा

वैदिक कालदेखि वर्तमानसम्म निरन्तर चलिरहेको र काव्यमा यसको विशेष भूमिका रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

४. अलङ्कारको वर्गीकरण

सामान्यतया काव्यमा चमत्कृति उत्पन्न गर्ने माध्यमका रूपमा अलङ्कारलाई लिने गरिन्छ । शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी अलङ्कारका मुख्यतया दुई भेद हुन्छन् । शब्दद्वारा चमत्कृति उत्पन्न हुँदाको अवस्थामा शब्दालङ्कार र अर्थद्वारा चमत्कृति हुँदाको अवस्थामा अर्थालङ्कार हुने गर्छ । कतिपय अवस्थामा शब्द र अर्थ दुबैको समान चमत्कार हुने हुँदा उभयालङ्कारको अवस्था पनि सिर्जना हुने गर्दछ ।

४.१ शब्दालङ्कार

शब्दको विशेष प्रयोगमाथि आश्रित उक्तिवैचित्र्य वा उक्तिचमत्कारलाई नै शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दमा चमत्कार हुने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । यो शब्दको प्रयोगमा आधारित हुन्छ । यसले शब्द एवम् ध्वनिको चमत्कारपूर्ण प्रयोगबाट काव्यसौन्दर्य पैदा गर्छ । यसमा शब्दको प्रधानता हुने हुँदा पर्यायवाची शब्द राख्दा यो अलङ्कार नासिन्छ । शब्दालङ्कारलाई त्यही अर्थ बुझाउने अन्य शब्दद्वारा बदल मिल्दैन । यसमा शब्द वा ध्वनिको वैचित्र्य हुन्छ । शब्दालङ्कारका अनुप्रास, यमक, श्लेष र वक्रोक्ति आदि भेद रहेका छन् । काव्यमा सौन्दर्यपूर्ण वा चमत्कारपूर्ण शब्दविन्यास र श्रुतिमधुर वर्णविन्यासद्वारा हृदयलाई आनन्दमय र काव्यलाई सौन्दर्यमय बनाउन शब्दालङ्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ (श्रेष्ठ, २०५४, पृ. ११३) । उक्तिको प्रस्तुतिद्वारा अर्थगत कौशलबाट आर्षी चमत्कार प्रकट गर्ने अर्थालङ्कार र शब्दगत चमत्कार प्रकट गर्ने शब्दालङ्कार गरी अलङ्कारका दुई भेद देखा परेका छन् (पराजुली, २०५७, पृ. ३) । शब्दालङ्कारले शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ (उपाध्याय, २०६७, पृ. ९९) । जसले शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ, त्यसलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कारमा प्रायः समध्वनि वर्ण र असमानार्थी पदहरूको आवृत्तिद्वारा श्रुतिसौन्दर्य उत्पन्न गरिन्छ, जसले शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ, त्यसलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ (उपाध्याय, २०६७, पृ. ११२) ।

जसले व्युत्पत्ति आदिद्वारा शब्दलाई अलङ्कृत पार्छन्, ती शब्दालङ्कार हुन् । शब्दसौन्दर्यका आधारमा काव्य वा साहित्यलाई अलङ्कृत पार्ने तत्त्वलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । प्रयुक्त वर्ण, पद वा वाक्यमा परिवर्तन गर्न नसकिने स्थितिमा शब्दालङ्कार देखिएको हुन्छ । वर्ण, पद वा वाक्य परिवर्तन गर्दा अलङ्कार खजमजिने वा

समान वर्ण या पर्यायवाची शब्द राख्न नसकिने विशेषता भएको अलङ्कार नै शब्दालङ्कार हो ।

यसरी शब्द वा वर्णविशेषका कारणले जुन रचनामा मिठास वा चमत्कार उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । सुन्दैमा रमाइलो लाग्ने किसिमका शब्दको विचित्रताद्वारा काव्यको शोभा बढाउने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दको आश्रय लिएर चमत्कार वैचित्र्य प्रकट हुने अलङ्कार शब्दालङ्कार हो । अलङ्कार कुनै शब्दविशेषले सुन्दर बनेको हुन्छ तर त्यसको सद्दा उही अर्थ दिने अर्को शब्द राख्दा त्यो अलङ्कार रहन सक्दैन । शब्द सजावटमा भर पर्ने अलङ्कार शब्दालङ्कार हो । शब्दको परिवर्तन सहन नसक्ने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार मानिएको छ ।

४.२ अर्थालङ्कार

अर्थालङ्कार शब्दको अर्थमा आधारित हुन्छ । यसले शब्दको अर्थगत चमत्कारबाट काव्यमा सौन्दर्य उत्पन्न गर्छ । पर्यायवाची शब्द राख्दा पनि यो अलङ्कार नासिँदैन । यसमा अर्थ वा उक्तिको वैचित्र्य हुन्छ । अर्थको चमत्कारद्वारा काव्यको सौन्दर्य बढाउन कुनै शब्दको सद्दा अर्को उही अर्थ दिने शब्द राख्दा पनि अलङ्कार खजमजिँदैन भने त्यो अर्थालङ्कार हुन्छ । यसले शब्दपरिवर्तन सहन्छ । यसका सम्बन्धमा भोजको कथन यस्तो छ: जसले व्युत्पत्तिद्वारा अर्थलाई विभूषित पार्दछन्, ती अर्थालङ्कार हुन् (उपाध्याय, २०६७, पृ.११६) । जस्तै; कमलजस्ता नयन अथवा सरोजजस्ता नेत्र हो भने पनि अर्थ एउटै हो । दुवै उपमा अलङ्कार हुन् । अर्थ तहमा आश्रित रहने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिएको हो ।

यसरी अर्थालङ्कार सर्जकको भावनाबाट उत्पन्न हुने हुँदा यो अपेक्षाकृत सहज एवम् स्वाभाविक हुन्छ । यी दुई प्रकारका अलङ्कारहरूले दुई भिन्न किसिमबाट साहित्यलाई सिंगार्ने हुँदा यी दुवैको आफ्नाआफ्नै ढङ्गले विशिष्ट भूमिका रहेको देखिन्छ । यी दुवैले साहित्यलाई प्रभावकारी, विशिष्ट र सौन्दर्ययुक्त तुल्याए पनि शब्दालङ्कारको बाहुल्य हुँदा कृति बौद्धिक कृत्रिमताको नमुना बन्छ । अर्थालङ्कारको बाहुल्य हुँदा पनि कृति बोझिलो बन्न पुग्छ । यिनको सन्तुलित र आवश्यक प्रयोग हुँदा चाहिँ कृति ग्राह्य हुन्छ । अलङ्कार स्वयंमा गहना भए पनि यिनको प्रयोग गराइबाट ग्राह्य र अग्राह्य बन्न पुग्छन् ।

५. अलङ्कारको महत्त्व

अलङ्कारको महत्त्व लोकजीवनमा पनि उक्तिकै छ; जत्तिको साहित्यमा छ । अलङ्कारको महत्त्व व्यापक छ । कविता विधवाजस्तै

शोभाविहीन हुन्छ भन्दै कवितामा अलङ्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई प्रस्टचाइएको छ । जतिसुकै सुन्दर स्त्री भए पनि आभूषणविना सुन्दर हुँदैन । कविता रसमय भए पनि अलङ्कारविना सौन्दर्यहीन हुन पुग्दछ । अलङ्कारवादीका दृष्टिमा यो साधन र साध्य दुवै हो । अन्यका दृष्टिमा यो साध्य नभएर साधन मात्र हो । 'अलङ्कार छैन भने काव्य छैन' भन्ने सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दै पछिल्ला अलङ्कारवादी आचार्यहरूले ध्वनिवादीहरूले वैकल्पिक ठहर्‍याएको अलङ्कारलाई निर्विकल्प बनाउने प्रयास गरे । अलङ्कारवादले शब्द र अर्थमा आश्रित अलङ्कारभित्रै ध्वन्यात्मकता र रसानुभूतिको सामर्थ्य हुन सक्ने ठानी अलङ्कारलाई नै साहित्यको साध्य तत्त्व मान्दछ । काव्यलाई बढीभन्दा बढी रमणीय, चमत्कारपूर्ण र आनन्दप्रदायक बनाउनमा अलङ्कारको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । अलङ्कारविना न त भाव उद्दीप्त हुन सक्छ न त काव्यमा सम्प्रेषणीयता आउन सक्छ । यी गुणका अभावमा कुनै पनि रचना साहित्य हुन सक्दैन । साहित्यमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको भूमिका उक्तिकै विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । शब्दालङ्कारले साहित्यमा प्रयुक्त शब्दलाई चामत्कारिक र सौन्दर्यमूलक तुल्याउँछ, भने अर्थालङ्कारले अर्थलाई भावपूर्ण, सुन्दर र ओजस्वी बनाउँछ । बाह्य सौन्दर्य वा प्रभावको सिर्जना शब्दालङ्कारबाट हुन्छ । आन्तरिक सौन्दर्य वा प्रभाव अर्थालङ्कारबाट हुन्छ । यी दुई प्रकारका सौन्दर्य वा प्रभावको सिर्जनामा अलङ्कारको आफ्नै विशेष भूमिका र महत्त्व स्थापित छ । आनन्दवर्द्धनभन्दा पहिले अलङ्कारवादले निकै ठूलो मान्यता र प्रतिष्ठा पाएको देखिन्छ । आनन्दवर्द्धनले ध्वनिवादी सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेपछि अलङ्कारवादी प्रतिष्ठामा आघात पर्न गएको देखिन्छ । प्रतिष्ठा गुम्न लागेको रसवादी सिद्धान्तले पुनः प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न थालेको देखिन्छ । एकातिर रसमा सम्पूर्ण काव्यत्व समेटिन नसक्ने स्थिति र अर्कातिर अलङ्कारवादीहरूले अलङ्कार नामक यस्तो तत्त्व भेट्टाएका थिए जसभित्र सम्पूर्ण काव्यतत्त्वलाई समेट्न सजिलो भएको थियो । यस्तो अवस्थामा आनन्दवर्द्धनले ध्वनिवादको स्थापना गरे जुन अलङ्कारभन्दा व्यापक र महिमामय सिद्धान्त सिद्ध हुन गयो । वस्तु, रस र अलङ्कार आदि सबै साहित्यिक तत्त्वहरू त्यसभित्र समावेश हुन गए ।

६. निष्कर्ष

भामहदेखि लिएर जगन्नाथसम्म धेरै आचार्यहरूले अलङ्कारको विभिन्न ढङ्गले व्याख्या, निरूपण र मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसलाई कसैले प्रमुख त कसैले सहायक तत्त्वका रूपमा

उल्लेख गरेका छन् । कतिपय आचार्यहरूले यसलाई काव्य वा साहित्यको सर्वप्रमुख तत्त्व मानेर सम्पूर्ण साहित्यिक तत्त्वहरूलाई यसैभित्र समावेश गरेका छन् । कतिपय आचार्यहरूले यसलाई साहित्यको सौन्दर्यवर्धक तत्त्वका रूपमा मात्र लिएका छन् । केही आचार्यहरूले व्यापक सौन्दर्यपरक अर्थमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुबैलाई लिएर त्यसैलाई साहित्यको साध्यवस्तु सिद्ध गर्न खोजेका छन् । केही आचार्यहरूले यसलाई काव्यको साध्यवस्तुलाई सहयोग पुऱ्याउने सौन्दर्यपरक साधनका रूपमा मात्र लिएर मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

अलङ्कार पूर्वीय काव्यपरम्पराको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । अलङ्कारलाई अधिकांश पूर्वीय विद्वान्हरूले अनिवार्य अङ्गका रूपमा स्विकारेका छन् । संस्कृत साहित्यमा यसको लामो इतिहास पाइन्छ । संस्कृत भाषाको महान् ग्रन्थ वेद, यास्कको निरुक्त, पाणिनिको अष्टाध्यायीदेखि लिएर साहित्यका लाक्षणिक ग्रन्थ र साहित्यिक रचनाहरूमा अलङ्कारको व्यापक चर्चा गरिएको छ । पूर्वीय विद्वान्हरूले अलङ्कारलाई साहित्यिक रचना वा

सिर्जनाका निम्ति आकर्षक गहना वा आभूषणका रूपमा लिएका छन् । युवतीले आफ्नो शारीरिक सौन्दर्य बढाउन कटककुण्डलादि आभूषण प्रयोग गरेभैं काव्यको शोभा वा सौन्दर्य बढाउन अलङ्कारको प्रयोग आवश्यक हुन्छ । अलङ्कारलाई काव्यको शोभावर्द्धक साधन, काव्यको आत्मा एवम् धर्म मानिन्छ ।

अलङ्कार भावाभिव्यक्तिको द्वार हो, भाषाशैलीको त्यो साधन हो, जो काव्यसौन्दर्यको वृद्धिमा सहायक हुन्छ । अलङ्कारले थोरै शब्दमा धेरै भावपूर्ण ढङ्गले भन्न सक्ने बनाउँछ । कुनै कुरालाई प्रभावकारी बनाउनका लागि बढाइचढाइ भन्ने गर्नु, कुनै कुरालाई अर्को वस्तुसँग काल्पनिक तुलना गर्नु अथवा सम्भावना गर्नु, दुई समान धर्मका वस्तुमा भेद नै छैन कि जस्तो देखाउनु, अर्काले भनेको अभिप्रायलाई बुझादाबुझ्दै पनि नबुझेभैं गरेर त्यसको अर्कै अर्थ लगाउनु, असम्भव वस्तुको कसैसँग तुलना गरेर देखाउनु आदि वैचित्र्यले साहित्यलाई उच्चस्तरीय बनाउन ठुलो योगदान पुऱ्याएको हुन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, कृष्णराज (२०६६). महाकाव्य सिद्धान्त र देवकोटाका महाकाव्यसन् पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्गम ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६). पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त. छैटौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- अवस्थी, महादेव (२०६४). आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श. काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- आनन्दवर्द्धन (सन् १९९७). ध्वन्यालोक. (लोचनटीकासहित). वाराणसी : जयकृष्णदास हरिदास गुप्त चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
- आप्टे, वामन, शिवराम (सन् १९९६). संस्कृत हिन्दी कोश. दोस्रो संस्क. वाराणसी : अमर पब्लिकेसन ।
- उद्भट (सन् १९२८). काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रह. दोस्रो संस्क. मुम्बई : पाण्डुरङ्ग जावजी ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त. पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कुन्तक (सन् १९५५). वक्रोक्तिजीवितम्. दिल्ली : रामलाल पुरी आत्मराम एन्ड सन्स ।
-(२०५९). वक्रोक्तिजीवितम्. पञ्चम संस्करण. राधेश्याम मिश्र (व्याख्याकार). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
- क्षेमेन्द्र (२०२१). औचित्यविचारचर्चा. व्रजमोहन भ्ना (व्याख्याकार). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- खनाल, नारायणप्रसाद (२०५९). ऋतुविचारको अलङ्कारशास्त्रीय अध्ययन. दाङ : नेसंवि. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।
- खरे, विष्णु (सन् १९९९). महाकाव्य विमर्श . नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५५). पाश्चात्य महाकाव्यसन् काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- चतुर्वेदी, सीताराम (२०२६). साहित्यानुशासनम्. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
- जगन्नाथ (सन् १८८८). रसगंगाधर. मुम्बई : जावजी दादाजी ।
-(सन् १९९५). रसगङ्गाधर. चतुर्थ संस्क.मदनमोहन भ्ना (हिन्दी व्याख्याकार) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- जयदेव (सन् १९९५). चन्द्रालोक. वाराणसी : जयकृष्णदास हरिदास गुप्त. चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
- जोशी, वेदप्रसाद (२०७३). छन्द र अलङ्कार सिद्धान्त. काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- जवाली, रामप्रसाद (२०६८). महाकाव्य सिद्धान्त र नेपाली प्रयोग. काठमाडौँ : ऐरावती प्रकाशन प्रा.लि. ।
- टोपा, विद्या (सन् १९७३). हिन्दी महाकाव्योंकी परम्परामें कामायनी. दिल्ली : सामयिक प्रकाशन ।

ढकाल, वेणीमाधव (२०६७). काव्यदीपिका. दोस्रो संस्क. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

त्रिपाठी, रुद्रदेव (सन् १९७२). संस्कृत साहित्य में शब्दालङ्कार. मण्डन मिश्र. दिल्ली : लालबहादुर शास्त्री केन्द्रीय विद्यापीठ ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अरू (संस्क.) (२०४६). नेपाली कविता भाग ४. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

थापा, मोहनहिमांशु (२०६६). साहित्य परिचसन् पाँचौं संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

दण्डी, (सन् १९८५). काव्यादर्श. रामचन्द्र मिश्र (हिन्दी व्याख्याकार). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

दीक्षित, अप्पय (सन् १९२६). चित्रमीमांसा शिवदत्त (सम्पा). तेस्रो संस्क. मुम्बई : पाण्डुरङ्ग जावजी ।

.....(सन् १९७६). क्वलयानन्द भोलाशंकरव्यास (व्या). वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

नगेन्द्र (सन् १९८१). अरस्तुका काव्यशास्त्र. चतुर्थ संस्क. इलाहवाद : भारती भण्डार हाउस ।

निरौला, लेखप्रसाद (२०६३). माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा अलङ्कार योजना. नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध (अप्रकाशित) ।

पन्त, भरतराज (२०५६). नेपाली अलङ्कार परिचसन् काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

पन्थ, नारायणप्रसाद (२०७५). मोदनाथ प्रश्रितका महाकाव्यमा अलङ्कार, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४). “महाकाव्य सिद्धान्त र विकासक्रम”. समकालीन साहित्यसन् ७:३ पृ.३८-४७ ।

फ्रम भर्जिल टु मिल्टन (सन् १९४५). म्याक मिलन एण्ड को एलटीडी. न्यूयोक ।

भट्टराई, गोविन्द्रप्रसाद (२०३१). पूर्वीय काव्य सिद्धान्त. काठमाडौं : ने.रा.प्र. ।

भरत (सन् १९८३). नाट्यशास्त्रम्. केदारनाथ (सम्पा). दिल्ली : भारतीय विद्या प्रकाशन ।

भामह (२०३८). काव्यालङ्कार. दोस्रो संस्क. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

भोज (सन् १९३४). सरस्वतीकण्ठाभरण. दोस्रो संस्क. मुम्बई : पाण्डुरङ्ग जावजी ।

..... (सन् १९७६). सरस्वतीकण्ठाभरण. कमलेश्वरनाथ मिश्र (सम्पा.) वाराणसी: चौखम्बा ओरियन्टलिया ।

मम्मट (सन् १९८९). काव्यप्रकाश. श्रीनिवास शास्त्री (सम्पा). दोस्रो संस्क. मेरठ : साहित्य भण्डार ।

मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् १९८६). अलङ्कारशास्त्रस्येतिहास. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

मिश्र, भगीरथ (सन् १९९७). काव्यशास्त्र, बाह्रौं संस्क. वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

मिश्र, जयमन्त (सन् २००५). काव्यात्म-मीमांसा. पुनर्मुद्रित संस्क.. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

राजशेखर (सन् १९५९). काव्य मीमांसा. मधुसूदन मिश्र (व्याख्याकार). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस ।

रुद्रट (सन् १९६५). काव्यालङ्कार. सत्यदेव चौधरी (व्या.). दिल्ली : वासुदेव प्रकाशन ।

रुद्रट (सन् १९६६). काव्यालङ्कारशास्त्र. रामदेव शुक्ल (व्या). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

..... (सन् १९८५). काव्यालङ्कारशास्त्र. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

रुय्यक (सन् १८९३). अलङ्कारसर्वस्वम्. दुर्गाप्रसाद र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग सम्पा. मुम्बई: टुकाराम जावजी ।

वामन (सन् १९८९). काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति. नारायणनाथ कुलकर्णी (सम्पा.). पुना: ओरियन्टल बुक एजेन्सी ।

विश्वनाथ (सन् १९७०). साहित्यदर्पण. (सम्पा). सत्यव्रत सिंह. तेस्रो संस्क. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६३). पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, लीलाप्रसाद (२०४९). एरिस्टोटलको काव्यशास्त्र, दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सहाय, राजवंश (सन् १९७६). भारतीय आलोचनाशास्त्र. पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।

सिग्देल, सोमनाथ (२०५८). साहित्य प्रदीप. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

हीरा राजवंश सहासन् (सन् २००३). भारतीय काव्यशास्त्र. (संस्कृतका इतिहास).वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।